

KÖNYVISMERTETÉS - BOOK REVIEW

L. A. Horváth–K. H. Simon: *Das Neolithikum und die Kupferzeit in Südwesttransdanubien*. (Inventaria Praehistorica Hungariae IX.) A Magyar Nemzeti Múzeum kiadása, Budapest 2003. 253 oldal

A szerzőpár 2003-ban megjelent munkája kettős feladatot lát el. Egyrészt közli a zalaegerszegi Göcseji Múzeum gyűjtőterületén felismert újkőkori és rézkori lelőhelyek részletes katalógusát 1997. szeptemberi határnapkal, másrészt az itt talált leletekből és jelenségekből kiindulva áttekintést kíván adni a kérdéses vidék újkőkoráról és rézkoráról.

A bevezetésből megtudhatjuk, hogy a munka Simon Katalinnak egy 1990-ben megjelent, azonos témájú tanulmányán alapszik. A következő években végrehajtott topográfiai terepbejárások és ásatások következtében a megismert lelőhelyek száma azonban majdnem megkétszereződött, ami a területről alkotott ismereteket nagymértékben gyarapította, egyes esetekben módosította is. Jelen munkának ez adja a jelentőségét.

A bevezetés után a szerzők egy rövid fejezetben ismertetik a mindössze 1733 km² nagyságú gyűjtőterületet, az ökológiai viszonyok alapján hat tájegységre osztva. Egy újabb fejezet az ott folyt régészeti munkákról tesz említést, amelyek tulajdonképpen csak a második világháború után indultak meg. Akkor is eléggé szórványosan, és nem is helybeli kutatók végezték. 1972-től viszont már komoly lendületet vettek a kutatások, majd 1984-től, illetve 1985-től a szerzőpár szorgalmas munkája révén váltak céltudatossá.

A negyedik fejezet a területről származó, gyűjteményekben őrzött, szórványos csiszolt kőeszközök jegyzékét adja. Kőeszközök a gyűjtőterületről terepbejáráson történt gyűjtés, illetve ásatás útján is kerültek a gyűjteménybe. Ezekről

az egyes kultúrák lelőhelyjegyzékei emlékeznek meg.

A munka érdemi részét az *Újkőkor* és a *Rézkor* című fejezetek alkotják. Mindkettő a közelebből meg nem határozható (jellegtelen) leleteket szolgáltató lelőhelyek jegyzékét alkotó alfejezettel kezdődik. Ezt az újkőkor esetében két, a rézkoréban három alfejezet követi. Mégpedig: *Korai és középső neolitikum* (Starčevo-kultúra, a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája, protolengyel fázis), *Késő neolitikum* (lengyeli kultúra), illetve *Korai rézkor* (a lengyeli kultúra kései fázisa), *Középső rézkor* (Balaton–Lásinja-kultúra, a dunántúli Furchenstich-kerámia kultúrája, protoboleráz horizont), *Késő rézkor* (bolerázi csoport, a badeni kultúra klasszikus és kései fázisa).

Az alfejezetek egyes szakaszai két részre tagolódnak: lelőhelyjegyzékre és a „Diskussion”-ra, a kiértékelő részre. Három alfejezet-szakasz esetében (protolengyel fázis, a lengyeli kultúra kései szakasza, protobolerázi horizont) azonban hiányzik a lelőhelyjegyzék, noha az elsőnek is van két, az utolsóknak egy, míg a közbülsőnek 14 vagy 15 (68. és 80. o.) lelőhelye a gyűjtőterületen. Utóbbiak a lengyeli kultúra lelőhelyjegyzékében szerepelnek, azzal a számunkra nehezen érthető indoklással, hogy nem könnyű a klasszikus és a kései fázis leleteit egymástól megkülönböztetni. (A Starčevo-kultúra esetében is van lelőhelyjegyzék, holott abban mindössze egyetlen lelőhely szerepel.)

A „Diskussion”-ban az általános problémák mellett következetesen a települések, a temetke-

zések, a kerámia, a szellemi élet (Kult), a fémművesség és az időrend kérdései kerülnek megvitatásra, akkor is, ha történetesen még nem került elő a gyűjtőterületről a témába tartozó lelet (pl. sír, réztárgy). A gazdálkodásról nem történik említés, aminek feltehetőleg az az oka, hogy az ásatások ételmaradékból származó állatcsontleleteket nem hoztak napvilágra (bizonyára a talaj savas konzisztenciája miatt).

A munkához igen gazdag irodalomjegyzék tartozik, amely arról tanúskodik, hogy a szerzők a vizsgált témák problematikájába mélyen beleásták magukat. Végül 39 képes tábla a gyűjtőterületről származó leletekből mutat be válogatott anyagot; tíz ábra az egyes korszakok kultúráinak Kárpát-medencei elterjedését szemlélteti, két kördiagram a kultúrák lelőhelyeinek százalékos arányát, egy harmadik pedig a kultúrák lelőhelyeinek gyarapodását mutatja be 1990 és 1996 között. Ezt követi két időrendi összehasonlító tábla, a gyűjtőterület áttekintő térképe és hat lelőhely-térkép.

Horváth László és H. Simon Katalin munkáját örömmel kell fogadnunk. Bár az általuk tárgyalt leletanyag igen szűk területről – amint azt a lelőhelytérképek is szemléltetik, gyakorlatilag az egyébként sem nagy kiterjedésű gyűjtőterületnek szinte csak a feléről – származik, mégis olyan vidékről, amely az utolsó évtizedekig „terra incognita” volt a régészet számára. Csak azt sajnáljuk, hogy erre a kézirat lezárását követően még hat évig várnunk kellett. Természetesen felvetődhet a kérdés, hogy egy ilyen szűk területről ismert leletek és jelenségek, különösen, ha azoknak csak egy hányada származik korszerű ásatásból, mennyiben teszik lehetővé egy nagyobb vidék, mint a Délnyugat-Dunántúl őskori időszakaszainak áttekintését. A szerzők ennek tudatában voltak, ezért második célkitűzésük végrehajtásához – amennyiben azt szükségesnek látták – időnként a szomszédos területeken, pl. a Kisbalaton vidékén folyt kutatások eredményeit is figyelembe vették, illetve azok eredményeire is támaszkodtak. Az időrendi kérdések tárgyalása során alkalmanként szélesebb terület, nem csak a Dunántúl, hanem a szomszédos országrészek kutatásainak eredményeire is utaltak.

Nem tartjuk helytelennek, ha egy topográfiai munka (hiszen ennek ez az egyik célkitűzése) ismerteti az érintett terület természeti viszonyait. Annak viszont nem látjuk értelmét, hogy a hazánk területének alig 2%-át, a Kárpát-medencének pedig alig 0,5%-át kitevő gyűjtőterületet hat tájegységre bontsák (13–14. o.). A gyűjtőterületen belül ugyanis nem ismerhető fel kultúrák közötti határvonal.

Nem tulajdonítok jelentőséget az egész 4. fejezetnek (kőeszközök) sem, amely pusztán leletkatalógus. A szerzők is elismerik, hogy a felsoroltak között nem csak újkőkoriak és rézkoriak vannak – talán ezért nem tárgyalják őket. De amíg a csiszolt kőeszközökről nem készül áttekintő tipológia, addig egy egyszerű leletkatalógus nem tudja előrevinni a kutatást. Nehezen érthető viszont, hogy az ásatások, illetve terepbejárások során előkerült csiszolt kőeszközök sem itt, sem a kultúrák lelőhelyjegyzékeiben nincsenek közelebből leírva. Legfeljebb annyit említenek róluk, hogy – pl. Gellénházán (28. o.) – „csekély számban” jöttek elő. De félreértésre adhat okot az is, hogy nem közlik: a gellénházi 25/91 sz. gödör (objektum) 22 kőeszköze pattintott vagy csiszolt volt-e (31. o.).

A közelebbi meghatározás nélküli (jellegtelen) leleteket szolgáltató lelőhelyek jegyzékei sem nyújtanak érdemleges adatokat a régészeti ismeretek bővítéséhez. Ezzel szemben az egyes kultúrák lelőhelyjegyzékeiből érdekes következtetések vonhatóak le a terület betelepültségére vonatkozó az egyes időszakokban. Ezek a lajstromok egységes szempontok szerint vannak összeállítva. Közlik a lelőhely földrajzi viszonyait, a begyűjtött leletek rövid jellemzését, megnevezik begyűjtőjüket (ásatójukat), megadják az őrző gyűjteményt, leltározott vagy leltározatlan voltukat, az adat-tári, illetve – amennyiben van – az irodalmi források adatait. Ezzel kapcsolatban csak sajnálattal állapíthatjuk meg, hogy a felsorolt 442 – a szerzők értelmezése szerint „régészeti” – lelőhely közül csak 167-nek az anyaga van leltározottként feltüntetve. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy nem egy esetben a felsorolt lelőhelyekről mindössze egyetlen cserép került begyűjtésre.

Számos lelőhelyen több kultúra leletei is megtalálhatóak voltak. Ezek megannyi lelőhelyjegyzékben szerepelnek, még hozzá szinte azonos szöveggel: pl. Gellénháza-Városrét (26., 36., 91. o.), Gósfá-Angélamajor I (36., 91. o.) stb. Véleményünk szerint el lehetett volna kerülni az ismétlődéseket; a további esetekben elégséges lett volna csak az előző leírásra hivatkozni.

Gazdag, a szórványos kőeszközöket leszámítva 35 tábla illusztrációs anyag szolgál a leletek bemutatására. Ez azonban többségében telepásatások, részben pedig terepbejárások során begyűjtött töredékes kerámia, amelyből egész edényalak még rajzosan is nehezen rekonstruálható, illetve szemléltethető. Sajnáljuk, hogy e tekintetben kizárólag a gyűjtőterületről származó, publikálatlan anyag került bemutatásra. Azt meg kifejezetten hiányoljuk, hogy több ide tartozó jelentős, de már ismert leletet – például a

Balaton-Lasinja-kultúrának egy a Zalaegerszeg-Andráshida temető lelőhelyen talált töredékes tálját (122. o.), még inkább a csáfordi aranylemezeket – ábrán nem mutattak be, holott utóbbiakat hosszasan tárgyalták is (116–117. o.).

A részletekre rátérve a következőket jegyezhetjük meg.

Több telep-lelőhelyen jelentős ásatás is folyt. Ezek azonban nem szolgáltatnak adatokat a települések szerkezetére, a házak típusára vonatkozóan. Mindössze egyetlen esetet említ a munka, amely épületalap felismerésére enged következtetni: a Balaton-Lasinja-kultúra Lenti-Alsómező II. jelzésű lelőhelyén figyeltek meg „néhány cölöplyukat, amelyek sorban helyezkedtek el” (108. o.). Ilyenek hiányában a szomszédos területeken folyt kutatások eredményeiről emlékeznek meg a szerzők. Ennek során gödörlakásokat is emlegetnek (28., 50., 128. o.), nem vetve el eléggé kategorikusan ilyenek létezését.

Tanulságos viszont a települések földrajzi helyzetéről és kiterjedéséről nyert tapasztalatok összefoglalása.

A temetkezések terén a településekhez hasonló a helyzet. A gyűjtőterületről 1997-ig mindössze a Balaton-Lasinja-kultúrának egy hamvasztásos sírja (140. o.), valamint a bolerázi csoportnak egy kettős temetkezése (140. o.) vált ismertté. (Temetőt terepbejárás során felismerni persze elég reménytelen dolog.) Így a szerzők itt is a szomszédos területeken tapasztaltakat foglalták össze röviden. A telepekhez viszonyítva szélesebb területre terjedt ki a figyelmük – a Balaton-Lasinja-kultúrával kapcsolatban még Közép-Németországra is. Ugyanakkor a vonaldíszes kerámia kultúrájának esetében ezt a témát öt sorban azzal intézték el, hogy Magyarországon eddig csak egy sírja került elő (45. o.).

Azzal a ténnyel kapcsolatban, hogy a kérdéses vidéken eddig nem találtak temetőt, a szerzők a lengyeli kultúra esetében elfogadhatónak vélik Zalai-Gaál hipotéziseit, és csak mint figyelmen kívül nem hagyható lehetőséget említik meg, hogy a talaj összetétele (azaz savas hatása) idézhette elő a csontozatok eleméztődését (70., 82. o.). Márpedig ez látszik valószínűnek, hiszen az ásatások a telepeken állatcsont-leleteket sem igen hoztak napvilágra (23. o.).

A leletek tipológiai ismertetése – főként terepbejárások során gyűjtött, valamint több telepásatásból származó anyagról lévén szó – kevés kivétellel a kerámiáról szól. Áttekintést találunk először az egyes kultúrák kerámiájának általános jellegzetességeiről. Ezt tipológiai áttekintés követi, amely – nagyon helyesen – nem veszik el a részletek tagolásában. Végül a díszítésekről is

kapunk tájékoztatást. Itt azonban érdemes felfigyelnünk a szerzők megállapítására, miszerint csak igen kevés cserépen volt észlelhető festés, az is csak nyomokban. Ezt – akárcsak a csontok eleméztődését – a talaj összetételével magyarázzák (51. o.).

A Starčevo-kultúra kerámiájával különösen részletesen foglalkoznak a szerzők. Ez indokolt is, hiszen Gellénháza a kultúra északnyugati irányban ez idáig ismert legtávolabbi lelőhelye. Fontosságára tekintettel a szerzők három „objektum” (gödör) leletanyagát külön-külön is tárgyalják azért, hogy „az esetleges kronológiai különbségek bizonyíthatóak legyenek” (29. o.). Ennek ellenére megállapítják, hogy a gödrök leletanyaga mindhárom esetben a Starčevo-kultúra kései, spiráloid B szakaszából származik.

A továbbiakat illetően joggal hiányolhatjuk, hogy – noha két lelőhely leleteit a vonaldíszes kerámia kultúrájának legkorábbi szakaszába kelteznek – a kerámia ismertetése során csak a keszthelyi csoport anyagáról adnak tipológiai tájékoztatást.

Kerámia címszó alatt azonban nincsenek megemlítve azok a leletek, amelyek a kultikus élettel hozhatóak kapcsolatba. Ezeket „Kult” címszó alatt találjuk meg: pl. a Starčevo-kultúra agyagoltárkájának töredékeit vagy az idoloikat. Ezek között a leletek között talán a legjelentősebb a Zalaegerszeg-Andráshida, Gébárti-tó lelőhelyen talált egyik edénytöredék. „Arcos edény” volta-hoz kétség sem férhet, azonban az Alföldről jól ismert analóg ábrázolások M-szerű rajza (47. o.) helyett csak V alakú bekarcolást ismerhetünk fel rajta. (A töredéket a könyv borítólapján lévő ábra egyébként jobban szemlélteti, mint a 9. tábla 11. sz. fényképe.)

A szerzők olyan jelenségekre, leletekre is kitérnek – más területekről hozva fel példákat –, amelyek a kutatott vidéken csak elvétve vagy egyáltalán nem fordultak elő. Így gyakran említik az áldozati gödröknek, építési áldozatoknak tulajdonított leleteket (47., 52., 84., 116., 137. o.), pedig a gyűjtőterületről csak a „Furchenstich”-kultúra egyetlen lelőhelyéről (Bak-Felrétkak, 131. o.) tudnak erre példát felmutatni.

A szerzők minden egyes kultúra, fázis esetében foglalkoznak a fémművességgel. Ez elvben indokolt is lehet, hiszen a réz felhasználása ékszerek, illetve eszközök készítésére az ősrégészeti kutatások egyik fontos feladata. Hol néhány sorban utalnak arra, hogy rézleletek bármelyik neolitikus kultúrában előfordulhatnak, hol hosszabban próbálják igazolni, hogy bár a Göcseji Múzeum gyűjtőterületéről ez idáig ásatás útján egyetlen rézlelet sem vált ismertté, az itt élt

népeknek is kellett hogy legyen rézművessége. Ezt egyébként a Délnyugat-Dunántúl más tájáról, a Kisbalaton vidékéről hiteles ásatásokból származó leletek is igazolják. Ugyanerre utalnak a telepeken talált, öntöttégelyként meghatározott edények (131. o.). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy az itteni rézművesség ennek ellenére semmiképpen sem lehetett azonos intenzitású a Kárpát-medence keleti felében folyóval. Ezt a Dunántúlon talált rézbalták, rézcsákányok jóval csekélyebb száma is mutatja. Utóbbi ugyanis – temetőásatások hiányában – nem magyarázható a kutatás egyoldalúságával, hiszen ezeknek a Tiszántúlon is csak elenyésző hányada került napvilágra sírok feltárása során. Ennek oka bizonyára a rézlelőhelyektől (Erdély, Kelet-Szerbia) való nagyobb távolságban keresendő.

Helyesen jegyzi meg a szerzők, hogy a java rézkor legjelentősebb fémműves leletei a Dunántúlon a stollhofi típusú aranylemezek, amelyek eddig kizárólag a Balaton-Lásinja-kultúra területén kerültek elő. Még hozzá kettő az itt tárgyalt gyűjtőterületről, Csáfordról – így kétségtelen bizonyítékai egy hely és idő tekintetében körülhatárolható, önálló fémművességnek.

Eredeti logikára vall a szerzőknek az újkőkor tagolásáról alkotott véleménye. Vagyis az, hogy a korai és középső neolitikum fogalmakat „történeti”, nem pedig „egyszerűen kronológiai” értelemben használják. Ezeket tehát nem akár évszámokkal is kifejezhető időszakoknak tekintik, hanem egy-egy területen élt népesség gazdasági fejlődése egyes szakaszainak, amelyek akár szomszédos területeken is különböző időpontokra tehetőek. Így megállapítják, hogy mivel a Starčevo-kultúra dunántúli területe korábban „neolitizálódott”, a Gellénháza-Városréten feltárt anyag, amely a kultúra kései (spiraloid B) szakaszába tartozik, középső neolitikusnak tekintendő. Ugyanakkor a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának kései szakasza – amely vele egykorú – még kora neolitikusnak, mivel annak nincsen újkőkori előzménye (33–34. o.). Kivéve az itt tárgyalt gyűjtőterületet, amelyen előtte a Starčevo-kultúra is jelen volt. Ez már középső neolitikusnak tekintendő.

Kétségtelen, hogy az őskorkutatás a Thomsen által bevezetett fogalmakat területenként más-más abszolút kor megjelölésére, azaz „történeti” értelemben használja. Ameddig azonban konkrét évszámok (akár kalibráltak, akár kalibrálatlanok) alkalmazása nem válik általánossá, mégsem látom indokoltnak egy-egy kisebb területi egység – például a Dunántúl – esetében az eddigi gyakorlat megváltoztatását. Különben is, ha történetesen nem találtak volna rá a Starčevo-kultúra gel-

lénházi lelőhelyére, a fenti logika alapján a vonaldíszes kerámiát Zala nyugati felében is korai neolitikusnak kellene nevezni. De egyáltalán miért középső neolitikus a Starčevo-kultúra a gyűjtőterületen, amikor nincs is itt előzménye?

A lengyeli kultúra végének (és a vele egyidős szomszédos kultúráknak) az időrendjét illetően nincs teljes összhang az írott szöveg, a kronológiai táblázat és az elterjedési térképek között. Utóbbi (55. kép) alapján Vinča D2 rétege egykorú lenne a lengyeli kultúra II. szakaszának végével, egyben a prototiszapolgári kultúrával (86. o.), D3 rétege pedig a lengyeli kultúra IIIa szakaszával és a tiszapolgári kultúrával. Más helyen (46. kép) Vinča D2–3 rétegének a lengyeli kultúra IIIb szakasza, valamint a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra közötti átmenet felelne meg. Ismét másutt (56. kép) utóbbiak már Vinča D3 rétegének idejét követően virultak volna.

Egyébként is tisztázatlan a lengyeli kultúra II. és III. szakaszának helyzete. A szerzők szerint a II. szakasz jelenléte a Délnyugat-Dunántúlon nem igazolható (74. o.). De a IIIa szakasz jelenlétéről sem emlékeznek meg. Másutt viszont azt írják, hogy utóbbi többek között Zala megyében van legjobban képviselve (81. o.). Ugyanakkor az elterjedési térkép szerint (47. kép) a kutatott területet a II–III. szakasz tölti ki. Azt a kérdést, hogy mi töltötte ki a Vinča D2–3 réteg (a lengyeli kultúra IIIa szakasza, illetve a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúra közötti átmeneti szakasz) idején a Dunántúl közepét és délkeleti részét, nyitva hagyják (46. kép). Vajon nem a korai Balaton-Lásinja-kultúra volt ekkor már jelen ezen a területen? Hiszen a bodrogkeresztúri kultúrán belül korainak tekinthető szentes-kistőkei temető 10. sírjában talált egyfülű bögre a Lásinja-kultúra fejlettebb IIb szakaszából származó import (79. o.).

Az időrenddel kapcsolatban – mint a rézkor kutatójának – egy további megjegyzésem is van. Azt olvassuk, hogy a Balaton-Lásinja-kultúra kialakulásában a radikális klímaváltozás következtében az orosz-ukrán sztyeppékről a Balkánra nyomuló népek elől nyugat felé menekülő Krivodol-Salcuța-kultúrájának igen jelentős szerepe volt (119. o.). A Balaton-Lásinja-kultúra keleti szomszédja azonban a bodrogkeresztúri kultúra (amely tehát vele egyidős) (123. o.); ennek Herculane II etapja (vagyis a bodrogkeresztúri kultúra) révén a Salcuța III-mal is egyidősnek kellett lennie. Nem lehetett tehát annak leszármazottja.

Ellentmondásosnak tűnik a Salcuța-kultúra egyes szakaszainak időrendi besorolása is az időrendi táblázatokban. Az egyik verzió szerint az

Alföldön és a Bánátban a IIb fázis lett volna egyidős a tiszapolgári kultúrával (55. kép), egy másik szerint az Alföldet illetően részben még a tiszapolgári és bodrogkeresztúri kultúrák közötti átmeneti szakasszal is. Szerbiában a tiszapolgári kultúra a Salcuța III. fázisával együtt lenne jelen, a Bánátban viszont a bodrogkeresztúri a Salcuța IV-kultúrával. Utóbbi tehát idősebb lenne a hunyadihalminál (56. kép), holott véleményünk szerint vele azonos korú.

Problematicusnak vélik a szerzők a badeni kultúra megszűnésének okát és körülményeit. A Dunántúl viszonylatában felvetik a késő vučedoli kultúra lassú elörengésének lehetőségét (150. o.). Hogy a badeni kultúrát a vučedoli váltotta fel, azt magának a névadó lelőhelynek a rétegei is igazolják. Viszont azt, hogy a vučedoli kultúra Északnyugat-Horvátországban már a Boleráz-csoport idején jelen lett volna, kétkedéssel fogadjuk. Nem valószínű ugyanis, hogy ebben az esetben ne éreztette volna hatását a szomszédos, a jelen könyvben tárgyalt területen. Erre azonban semmi nem utal (56. kép).

Annak ellenére, hogy a munka szerkezetében határozott következetességre való törekvés nyilvánul meg, több esetben tapasztalhatunk következetlenségeket. Mindenekelőtt nem egységesek az alfejezetek szakaszainak címei. Általában „kultúrák” vannak megnevezve; van viszont „Protolengyel-Phase” és „Protoboleráz-Horizont”.

A protolengyel fázis alatt a Sopot-kultúra brezovljani csoportja értendő. Bár ennek mindössze két lelőhelyéről (Gellénháza-Városrét, Zalaegerszeg-Andráshida, Gébárti-tó) történik említés, a szerzők alig kisebb intenzitással tárgyalják ezt az időszakot, illetve kultúrát, mint a 124 lelőhelyet felsorakoztató, a lengyeli kultúra által képviselt késő neolitikumot. A brezovljani típus dunántúli jelenléte egyébként két egymást követő időszak elterjedési térképén (43. és 44. kép) is fel van tüntetve, ami hosszabb élettartamra engedne következtetni. (Erre egyébként az időrend tárgyalásánál, a Sopot-kultúra bicskei csoportjával kapcsolatban történik is utalás; 53 o.). Mindössze két lelőhely a tárgyalt gyűjtőterületet illetően mégis kérdésessé teheti ennek a megállapításnak a jogosságát. Kár, hogy a szerzők arról nem tesznek említést, milyen gyakoriak a brezovljani csoport lelőhelyei a Délnyugat-Dunántúl egyéb területein.

Az egyes témák feldolgozását illetően is megfigyelhetünk következtelen kettősségeket. Egyes részek úgy hatnak, mintha a korszak problémáiban kevésbé jártas olvasók számára készültek volna. Ilyenek mindenekelőtt a fémművességről szóló részek. Vagy azok, amelyekben a lengyeli

kultúra telepein előforduló körsáncművekről – beleértve a polgári csőszhalmit is (69. o.) –, illetve a badeni kultúra kocsimodelljeiről történik említés (148. o.), noha ilyeneket a Délnyugat-Dunántúlon ez ideig nem tártak fel. Más részek viszont mintha kifejezetten neolitik vagy rézkoros kutatók számára készültek volna. Ilyen például az a kérdés, hogy a Tiszántúlon honos szakálhádi csoport legeleje a dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrájának legidősebb szakaszával vagy fiatalabb, ún. keszthelyi csoportjával volt-e egyidős (34. o.). Ilyen Hlinsko kronológiája is, amellyel a Kárpát-medencén kívülre is elkalandoznak a szerzők (118. o.).

Következetlenségeket tapasztalunk a kőeszközök ismertetésében is. Amíg ugyanis a szörvány leletek jegyzékében egyes darabok méreteit és színét is megtaláljuk, addig az ásatásból származóak, illetve a terepbejárások során begyűjtöttek esetében ezt nem tüntették fel. Márpedig ezeknek nagyobb a jelentőségük, mint a szörvány daraboknak. Hiteles adatokat szolgáltathatnak a csiszolt kőeszközök kronológiai tipológiájához. Az egyes kultúrák jelenségeinek, leleteinek kiértékelése során a kőeszközökről azonban nem esik szó. Orsógombokról ugyanakkor említés történik a kerámia tárgyalásánál (pl. 129. o. – 28. tábla 10).

A szerzők számos, terepbejárás során megismert lelőhely esetében is említik, hogy onnét kőeszközöket gyűjtöttek be. Bővebbet azonban ezekről sem tudunk meg. Csak sejthetjük, hogy bizonyára pattintottak voltak. A szörvány kőleletek között felsorolt két iklódbördőcei darab esetében viszont olvashatjuk, hogy azok tűzkő pengék (19. o.).

Ki kell térnünk a szerzők néhány megállapítására. Tévedésen alapulhat, hogy a tárcsás fül (Scheibenhenkel, korongos tapadású fül) Herkulesfürdőn (Baile Herculane) már az „Etappe I”-ben is jelen lett volna (122. o.). P. Roman ugyanis a „b” réteggel (Ablagerung b, Etappe I) kapcsolatban nyomatékosan kijelenti, hogy „már előre ki akarjuk hangsúlyozni, miszerint ez a réteg egészen bizonyosan egyetlen ... felrakott (azaz tárcsás) fülű edényből származó töredéket sem rejtett magában” (I. P. Roman, Dacia 15 (1971) 60.).

Annak a megállapításnak, miszerint a lengyeli kultúrának mindössze egyetlen cserepén találtak vörös festéknymot (azt is csak azért, mert az edényben festéket tartottak – 72. o.), ugyancsak ellentmond, hogy Zalaszentgrót-Csáford-Szélmende lelőhelyről Horváth J. vörös festésű cserepeket gyűjtött be (65. o.).

Több helyen találkozunk olyan megállapításokkal, amelyek félreértésekre adhatnak okot.

Ezek talán elírások vagy fordítási tévedések következményei. A protolengyel fázis fejezet temetkezésekkel foglalkozó részénél például azt olvashatjuk: „Egyetlen ún. ‘normális’ temetkezés sem ismert ez idáig ebből a horizontból. Nemcsak a protolengyel fázisban ez a helyzet, hanem később is, a lengyeli, sőt a késő lengyeli kultúrában ez a jellemző a Dunántúl területén” (50. o.). Ez a megállapítás csak a Délnyugat-Dunántúlra érvényes. Vagy: „Az a tény, hogy a lengyeli kultúra keleti szélétől nyugatra a lengyeli kultúra temetői nem ismeretesek...” (70. o.). Ismét: „Amíg a lengyeli kultúra területén a temetkezés lényegéről gyakorlatilag semmit sem tudunk...” – itt csak a kultúra III. szakaszáról lehet szó.

Ellentmondást találunk két egymást követő mondatban is (ugyancsak a lengyeli kultúrával kapcsolatban): „Ezzel szemben részletek kizárólag a Délkelet-Dunántúlon és csak a kultúra má-

sodik fázisából kerültek elő...” – majd: „Majd nem minden rézből készült tárgy késő neolitikum eleji sírból származik a Dunántúlon” (73. o.).

Összességében a fent említett megjegyzések és néhány szerkesztési bizonytalanság ellenére (pl. a kemendollári idoltöredék esetében elmarad az ábrára való hivatkozás – 72. o.) csak azt mondhatom, amivel a munka értékelését kezdem a könyv megjelenését feltétlen örömmel kell fogadnunk. A szerzőket pedig köszönet illeti, egyrészt azért a fáradságos munkáért, amellyel magán a terepen ismerték meg múzeumuk gyűjtőterületének újkő- és rézkorát, másrészt azért, mert az így begyűjtött anyaggal nemcsak múzeumuk raktárát gazdagították, hanem azt az őskor kutatói elé tárták, és tapasztalataikat megosztották velünk.

PATAY PÁL

U. Jantzen: *Die Wasserleitung des Eupalinos. Die Funde*. Samos XX. Bonn 2004. XIX + 373 oldal, 18 melléklet, 104 tábla

Az úgynevezett *Tunnelgrabung*, másképpen Eupalinos samosi vízvezetékének feltárása 1971 és 1977 között az athéni Német Régészeti Intézet egyik legérdekesebb vállalkozásának számított. Kezdeményezője az intézmény egykori igazgatója, Ulf Jantzen volt, aki nyugállományba vonulásától 2000-ben bekövetkezett haláláig dolgozott a feltárt leletanyag közzétételén. Ezt megelőzően H. J. Kienast 1995-ben a Samos-sorozat XIX. kötetében publikálta az ókori mérnöki munka csúcsteljesítményei közé tartozó vízvezeték-alagutat (vö. *ActaArchHung* 49 (1997) 475–476), majd az ő szerkesztésében látott napvilágot az itt ismertetendő, a leletanyagot tartalmazó kötet. Jantzen kéziratot hagyatékának kiegészítésében fontos szerepe volt W. Hantummnak a kerámia, W. Rüdiger Megownak az üveganyag és M. Webernek az agyagmécsesek feldolgozásával.

A több mint kétezer tételt magában foglaló katalógus alapján paradox kép rajzolódik ki a vízvezeték történetéről. Nevezetesen: elenyészően kevés az a lelet, amely az *erga polykrateia*hoz kapcsolható. Elvben ebbe a kategóriába tartoznak tizenkét archaikus agyagmécsestörödékei, amelyek kora mai tudásunk szerint viszonylag tág időhatárok, azaz Kr. e. 560 és 480 közé helyezhető. A gazdagnak mondható kerámiaanyagból mindössze kilenc vázátörödek hozható összefüg-

gésbe a vízvezeték építésével, illetve működésének korai időszakával.

Feltűnő viszont a Kr. u. 7. századra keltezhető leletek gyakorisága, amelyek alapján a használaton kívüli vízvezeték-alagút refugiumként való működésére lehet következtetni. Ezt a feltevést a bejáratnál másodlagosan beépített védmű egyértelműen alátámasztja. Ezen túl a déli bejárat lett két ciszterna biztosította a vízellátást. Pénzletek alapján a menedékhely-funkció időszaka jól keltezhető: Heraclius (610–641) és I. Constans (641–668) császár uralkodására tehető, amikor a szigetet arab támadások fenyegették. A krízis súlyosságára utal, hogy az egykori vízvezeték nem csak az élők, hanem – a temetkezések alapján – a halottak territóriumára is volt. A kerámialeletek elemzése átfogó képet ad a lakosság étkezési és italozási szokásairól, az élelmiszerek tárolásának módokról. A főzés azonban nem az alagút belsejében, hanem annak előterében zajlott. Szövetmaradványok ugyan nem maradtak meg, az övcsatok, fibulák, tűk azonban utalnak a viseleti szokásokra. A nem jelentéktelen mennyiségű dobókocka és egyéb játékkellék a hosszabb időre berendezkedett menekültek időtöltésére utal.

A leletek alapján különböző foglalkozású emberek kerestek menedéket az alagútban: kézművesek, parasztok, halászok. Sokan a pénzüket is

ide mentették. Aligha képzelhető el, hogy az együttélést ne szabályozták volna központi, esetleg katonai rendelkezések. Az utóbbiakról azonban szinte semmit sem tudunk, mint ahogy a családok elhelyezésének rendszerét is homály fedi. Nem kevésbé meglepő, hogy a támadók semmiféle régészeti azonosítható nyomot nem hagytak maguk után.

Az enigmákon túl azonban hangsúlyozni kell a feltárt leletanyag jelentőségét. Nem meglepő a mécsesek nagy száma, hiszen az alagútban világítani kellett, és az sem, hogy ezek többsége a bizánci-észak-afrikai, illetve a bizánci típust képviseli. Meglepő viszont a Kr. u. 7. században az alagútba behordott üvegek nagy száma (3775 töredék) – ezek nem kis része mécseshez tartozott, továbbá gyakoriak a palack- és pohárcserepek. Ehhez képest a bronzedények ritkaságnak számítanak. A háztartási eszközök között a mindennapos használatú kések és egyéb szerszámok mellett külön figyelmet érdemel egy edényaljból készített kenyérbélyegző a szokásos áldásformulával, továbbá bútor- és ládikaveretek. (Utóbbiak valószínűleg pénzkazettákhoz tartoztak.) Már fentebb utaltunk a viseleti kellékekre, továbbá a kora bizánci kerámiaművesség gazdag anyagára,

amelynek alapján a tárolásra, főzésre és étkezésre használt vázaformák, illetve készletek jól rekonstruálhatóak. A helyi készítésű edények mellett említést érdemelnek a Kis-Ázsiából származó ún. phokaiai sigilláták (Phocaean Red Slip Ware), illetőleg a nagyszámú afrikai sigillata-cserép, amely arra utal, hogy a 7. században Samos és Észak-Afrika bizonyos területei – elsősorban a mai Tunézia – között nem szakadtak meg a kapcsolatok.

Ez a rövid áttekintés talán érzékelteti, hogy a történelem sorsfordító eseményeinek köszönhetően a kora bizánci időkben „mentsvárként” működő archaikus görög vízvezeték-alagút az egykori élet hihetetlenül gazdag tárgyi dokumentációját őrizte meg. A német ásatások azonban nem csupán ezt hozták napvilágra, hanem a feltárást követően komoly állagmegőrző és biztonsági munkákra is sort kerítettek az alagútban. Mindez magától értetődően a látogatók védelmét szolgálja. Az utóbbiak egyre növekvő száma egyúttal igazolja az Ulf Jantzen nevével összeforrott „alagútásatás” kivételes jelentőségét, amely túlmutat az óorkutatás hagyományos keretein.

SZABÓ MIKLÓS

V. Dergačev: *Die äneolithischen und bronzezeitlichen Metallfunde aus Moldavien. Prähistorische Bronzefunde. Abt. XX, Bd. 9.* Stuttgart 2002. 251 oldal, 134 tábla

A kötet a *Prähistorische Bronzefunde* sorozat rendszerétől igencsak eltérően írja le a Moldávia területéről származó újkőkori, rézkori és bronzkori fémleleteket. Az első fejezet ismerteti azt a kronológiai rendszert, amely a tárgyalt leletek keltezésére szolgál, majd ezt a részt egy rövid kutatástörténeti áttekintés követi. Ezután – a PBF sorozat köteteitől, szokásos beosztásától eltérően – következik a katalógus fejezete. Ebben korszakankénti felosztás szerint kapott helyet az eltérő típusú fémtárgyak leírása. Közöttük a legkorábbi darabok az újkőkori Criș (Körös) -kultúra időszakából származnak, míg a legfiatalabbak a késő bronzkori Kišinev-Belozerka horizonthoz tartoznak. Az egyes, különböző korú leletek leírása nem ábécésorrendben történt, hanem kultúrák szerinti felosztásban. A katalógus összesen 213 tételt tartalmaz, de ez nem az ismertett tárgyak darabszámának felel meg, mivel a több tárgyból álló leletegyüttesek egy sorszámot kaptak. Sajátosnak minősíthető az a megoldás, hogy az egyes korszakok, kultúrák leleteinek katalógusát azok

párhuzamainak felsorolása zárja. Ezek a rendszertelenül összehordott, monográfiákból kimásolt adatok semmilyen új információt nem nyújtanak a kutatók számára.

Egyéni, sajátos megoldású a bemutatott leletanyag értékelését tartalmazó fejezet. Ez korszakanként tárgyalja az egyes tárgytípusokat, felsorolva az adott tárgytípus más területekről származó párhuzamainak egy részét. Ezeknek a párhuzamoknak a többségét más, az adott tárgytípust már tárgyalt PBF-kötetektől, illetve monográfiákból átmásolt adatok alkotják, ismételt közlésük így teljesen értelmetlen és felesleges.

A Cucuten-, Tripol'e-, Gumelnița-Bolgrad-kultúrák fémművességéről írt fejtegetések zárják az aeneolitikum fémtárgyainak értékelését. Ez az összegzés szinte áttekinthetetlen, különböző tárgytípusok sorjáznak benne, amelyek összekapcsolására a katalógusban leírt tárgyakkal szinte kísérlet sem történik. Az egyes kultúrák korának, elterjedési területének ismertetése rész-

ben már a kötet bevezetésében megtörtént, ezek bővebb kifejtésének is ott lett volna a helye.

A bronzkori fémleleteket értékelő fejezet – a korábbiaknak megfelelően – kultúrák szerinti sorrendben tárgyalja az egyes tárgytípusokat, és adja meg azok lelőhelyeit. Ebből megismerhetők a kora és középső bronzkori gödörsíros kultúra, a katakombakultúra, az Edineț-kultúra, valamint a dudordíszű kerámia kultúrájának területén előkerült fémtárgyak. A késő bronzkori Noua-, Sabatinovka-kultúrák fém leletanyagában észak-pontuszi, volgai-uráli és kaukázusi tárgytípusok vannak jelen. Ez annak a természeti adottságnak, helyzetnek a következménye, hogy a Dnyeszter–Prut medencéje különböző kultúrkörök közelében fekszik. Az egyes bronzeszköz-, fegyver- és ékszertípusok bemutatása az előző fejezet módszerét követi, azaz párhuzamaik rendszer nélküli felsorolásából áll. Külön csoportot alkotnak a kelet-kárpáti-erdélyi, valamint az al-dunai típusú leletek. Ezeket a szakirodalom összefoglalóan már több ízben tárgyalta, így új információt róluk nem tudhatunk meg. Új elemként a különböző eszköztípusoknak egy-egy lelőhely utáni elnevezése jelenik meg, amely csak azt a terminológiai káoszt növeli, amely a bronz-tárgyaknak az elnevezésében egyébként is uralkodik. Nyilvánvaló, hogy a szakirodalomban ezek az új nevek nem lesznek használatosak.

A késő bronzkori fémleletek két utolsó csoportja a magyar-erdélyi és közép-dunai csoport nevet kapta. Ezek szétválasztása az előbb említettektől nem indokolt. Így az első csoportba csak egy tokos baltaforma tartozik. Ennek elnevezése az északkelet-magyarországi Gemzse községről helytelen, mivel az ide sorolt leleteknek csak egy részével megegyező típusú baltákat tartalmaz a gemzsei raktárlelet. Erről a baltatípusról helytálló összefoglaló elemzést több kutató is írt már.

A közép-dunai csoport jellemzésében azt a megállapítást olvashatjuk, hogy a korai Hallstatt-kultúra jellegzetes elemei tartoznak ehhez a csoporthoz. A közép-dunai területeken a kutatás a Hallstatt-kultúra fogalmát a Kr. e. 8–5. század közepe közötti időszak, a Ha C–D periódusok emlékeire alkalmazza. A kötet szerzője nincsen tisztában azzal, hogy a korábbi periódusokra ugyan szintén a hallstatti jelzőt használja a kutatás, de a Ha A–B periódusok idején nem a Hallstatt-kultúra, hanem az urnamezős kultúra uralkodott a közép-dunai régióban.

A közép-dunai csoport név alatt egyébként jól ismert, több monográfiában elemzett bronz-tárgyak vannak felsorolva. Hiányzik viszont ezek közül a hasonló tárgytípusokat tartalmazó szerémségi, szlavóniai gazdag késő bronzkori

bronzanyag. Így a különböző bronz tárgytípusok használatának elterjedési területéről rajzolt kép sem teljes. Egyébként egyáltalán nem a tárgyhoz tartozónak minősíthetjük a más kötetekből kimásolt szövegrészeket. Az pedig teljességgel érthetetlen, hogy egyes magyar lelőhelyekről elnevezett, a Tisza-vidéken is elterjedt bronz tárgytípusok miért ehhez a csoporthoz lettek sorolva. Amihez még azt a megjegyzést lehet fűzni, hogy nemcsak hibás az egyes tárgytípusok elnevezése, de formai jegyeik leírása is felületes, téves. Ennek megítélésére elegendő W. A. von Brunn klasszikus munkáját fellapozni.

Az összefoglalás teljesen leegyszerűsített, sokszor zavaros képet rajzol a kárpáti-dunai, észak-pontuszi kultúrák helyzetéről, fejlődéséről a tárgyalta időszakban. A nem megfelelő szakmai színvonalról tanúskodó szövegeket nem érdemes idézni, de néhány elrettentő példát azért megemlítünk. E szerint a kurd fémművészeti tradíciókat hordozók a Dél-Dunántúlról kiindulva a Tisza vidékén, Erdélyen át a Dnyeszter, Siret, Olt mentéig nyomultak előre, majd a Ha A2 periódusban ugyanezen az útvonalon a gyermelyi tradíciókat hordozók vándoroltak. A közép-európai tradíciók hatására a Kárpát-medencében és az észak-pontuszi területeken a kurd depóhorizont korában „Hallstattisierung” zajlott le. Ehhez azt a megjegyzést fűzhetjük, hogy a kurd horizont korát évszázadok választják el a Hallstatt-kultúra kezdetétől. A Kárpát-medencében csak a Dunától nyugatra zajlott le a Hallstatt-kultúra kialakulásának folyamata, a Kr. e. 8. századában. A primitív vándorlási teória pedig szóra sem érdemes. A szerző elolvasott ugyan néhány összefoglaló publikációt a bronzművészetről, de hiányos képzettsége miatt képtelen volt azok tartalmát megérteni.

A kötetben önálló egységet alkot egy függelék, amely a tárgyalta leletanyag ukrainai, romániai és moldovai párhuzamainak katalógusát és ábráit tartalmazza. A záró részben a PBF-szabvány szerinti jegyzékek, mutatók, elterjedési térképek kaptak helyet.

A *Prähistorische Bronzefunde* sorozatnak több mint száz kötete jelent már meg. Ezek természetesen különböző színvonalúak. Egyes szerzők a sorozat jellegének megfelelően csak a tárgyalta tárgytípusokat adták közre, minimális értékeléssel, mások viszont részletes elemzést is közöltek. Mindegyikre jellemző azonban a magas szakmai színvonal, amelyet ez a kötet nélkülöz. Tény, hogy az egyes kötetek tartalmáért a szerzők a felelősek, de ez a kötet nem méltó a sorozat megszokott színvonalához.

KEMENCZEI TIBOR

Tóth I.: *Mithras Pannonicus. Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis XVII.* Budapest–Pécs 2003. 146 oldal, 42 tábla + 12 szövegközi kép

A Pécsi Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Tanszéke nemzetközileg is számon tartott sorozatának új kötete ez a nagyon mutatós, színes, a témára utaló, elegáns címlappal ellátott mű. A kötet a köztudottan egyetemes műveltségű és e széles körű tájékozottságot folyamatosan bővítő Kádár Zoltán professzor emlékére készült. Az esszékötet szerzője Tóth István egyetemi docens, aki gyűjteményes munkájában a Mithras-kultusszal kapcsolatos globális ismeretanyag távolabbi és közelebbi összefüggéseit vizsgálja.

A 146 oldalas kötet négy fejezetből áll, amelyek közül három már korábban megjelent. Az első fejezet címe kérdés: Mithras, a misztériumok istene? Tóth István ebben a bevezető, rövid fejezetben veti fel először azt a gondolatot, hogy a Mithras-vallás megalapítása mögött egyetlen személy állhat, maga Mithras, a Próféta. A szerző a Mithras személyével kapcsolatos logikus gondolatait tárja az olvasó elé. A második fejezet címe ugyancsak kérdés: A Mithras-kultusz egy „apostola” Daciából? Ez a szintén magvas, rövid összefoglalás a megfelelő epigráfiai adatok értékelése alapján ad választ a kérdésre. A harmadik fejezet címe: A mithraikus megszemélyesítések helyi rendszere Poetovio körzetében. Tóth István itt részletesen kitér a Mithras-kultusz poetoviói sajátosságaira, köztük arra is, hogy Poetovióban volt a több provinciát átfogó vámkerület igazgatási központja (Publicum Portorium Illyrici). Az epigráfiai adatok szerint ebben a központban teljesítettek szolgálatot azok, akik az oltárokat állították a poetoviói Mithras-szentélyekben. Az utolsó, negyedik fejezet címe: Az intercisai nagy Mithras-kultuszkép. Tóth István ebben a tanulmányában e jelentős pannoniai vallástörténeti emlék ikonográfiai elemzését végzi el – új módszerekkel. Az aquincumi Mithras-kutatásban Nagy Tibor és Alföldy Géza után az elmúlt har-

minc év újabb aquincumi Mithras-emlékeiről – lásd Kocsis László, Madarassy Orsolya és Németh Margit munkáit – egy kisebb terjedelmű összefoglalás is született (Nagy T., Vallási élet Aquincumban. Budapest története II. Budapest 1942, 386–483; Nagy T., A sárkeszi Mithraeum és az aquincumi Mithra-emlékek. BudRég XV (1950) 47–120; Alföldy Géza: Aquincum vallási életének története. BudRég XX (1963) 47–69; Topál J., Ägyptische und orientalische Götter und Kulte. Forschungen in Aquincum. Aquincum Nostrum II.2. Budapest 2003, 279–283). Sor került az aquincumi polgárúrnak ún. Symphorus mithraeumának hitelesítő feltárására is (Zsidi P., Ásatási Füzetek 8 (2002) 38–48.).

Dicséretes, hogy a Mithras Pannonicus német nyelven is megjelenhetett ugyanebben a kötetben. Az esszékötet Tóth István tudományos eredményeit olvasmányos, élvezetes stílusban dokumentálja. A kötetben 42 tábla fotó, több nagyon hasznos részletfotó és rajz található. A szövegközi 12 kép is nagyban segíti az aktuális gondolatmenet megértését. A kötet szöveges részéhez rövidített és válogatott irodalomjegyzék tartozik. Az esszékötet végén a sorozat korábbi köteteiről megjelent értékelések listája olvasható. Egyetlen technikai jellegű észrevételem: a XLII. tábla után kell következnie az I–II. táblának? A kötet nívós nyomdai munkával készült (Bornus nyomda, Pécs).

Tóth István ötletes, rövid kutatástörténetet is tartalmazó gyűjteményes munkája felhívás, buzdítás a pannoniai Mithras-corpus és -katalógus elkészítésére. Tóth István esszéinek megjelenítése magyar és német nyelven egyértelműen nyereség a hazai és a nemzetközi epigráfia, vallástörténet és művészettörténet számára.

SZIRMAI KRISZTINA

„Die Welt von Byzanz” – Europas östliches Erbe. Glanz, Krisen und Fortleben einer tausendjährigen Kultur. München, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Archäologische Staatssammlung 2004. október 22.–2005. április. Kiállítási katalógus. Kiadja: L. Wamser (Schriftenreihe der Archäologischen Staatssammlung Bd. 4). München 2004. 496 oldal, 541 kép

Az elmúlt másfél évtizedben Európa és Amerika nagy múzeumaiban szinte egymást érték a bizánci tematikájú kiállítások, amelyek katalógusaikkal együtt egy sajátos bizánci kulturális reneszánsz érzetét keltik a szakemberben és a művelt látogatóban egyaránt.¹

A müncheni Állami Régészeti Gyűjtemény kiállítása a maga több mint ezer kiállítási tárgyával bizonyos értelemben csúcspontnak tekinthető a németországi bizánci témájú kiállítások sorában. A keleti frankok (németek) korai történetének egy-egy szeletét bemutató reprezentatív kiállítások egyike sem nélkülözhetette a Keletrómai Birodalom művészeti emlékeinek bemutatását, amelyek közül a bizánci tematika gazdagsága révén is kiemelkedik az 1991-es kölni „Kaiserin Theophanu”,² az 1993-as hildesheimi „Bernward von Hildesheim”-kiállítás,³ az „Európa közepe 1000 körül” (Budapest, Berlin, Mannheim, Prága, Pozsony 2000–2002)⁴ vagy az azzal párhuzamos 2001-es „Otto der Große”-kiállítás Magdeburgban.⁵ A Nyugat-Európa vagy Amerika múzeumaikra inkább jellemző, tisztán bizánci tematikájú kiállítások megfelelőivel is találkozhattunk a közelmúltban Németországban. Ilyen volt az 1998-as hildesheimi „Byzanz – Die Macht der Bilder”,⁶ az 1998-as két müncheni „Rom und Byzanz”⁷ vagy a 2001-es paderborni „Byzanz – Das Licht aus dem Osten” című kiállítás.⁸ Ez utóbbiak sorába illik a 2004–2005-ös müncheni „Die Welt von Byzanz” kiállítás (a kiállított anyag jellegét illetően is), amely természetesen számot vet azzal az

alapproblémával, hogy az egykori antik birodalom keleti felén, Konstantinápoly központtal fennmaradt, egyben kereszténnyé vált Római Birodalom csupán megszűnte után és egykori uralmi területén kívül nyerte el a mindmáig általánosan elterjedt „Bizánci Birodalom” elnevezést (lásd a katalógusban a „Zeitalter des Humanismus: Die Wiederentdeckung von Byzanz” című fejezetet, 426–433). Mindez mégsem tükröződhetett a kiállítás címválasztásában, amelyben mind a „Byzanz” terminus, mind pedig az alcímben szereplő „tausendjährige Kultur” kifejezés problematikus. Hiszen elég, ha csupán helyettesítjük az archaizáló, a kortársak körében alig használt Byzantion (Bizánc, Byzanz, Byzance) kifejezést a város hivatalos nevével, Konstantinápolyval (vagy az egyáltalán nem csupán „bizánci” fikcióként élő, kortárs jogi realitást megfogalmazó „második vagy új Róma” kifejezéssel), azonnal félreértésektől kell tartanunk: a kiállítás látogatói esetleg úgy gondolhatnák, hogy egy város bemutatásával találkozunk, míg a humanista fikció mindenki számára egyértelműen a birodalom és kultúrájának szinonimájává vált. A modern politikusok és a műveltebb nagyközönség számára lassanként ismét fontossá váló téma, a modern Európa bizánci öröksége szintén ebben a több évszázad félreértéseitől terhelt formában jelenik meg a címben: „Europas östliches Erbe” – ami kétségtelenül bátor figyelmeztetésnek tekinthető az euroatlanti integráció nyomán Nagy Károly örökségét túlhangsúlyozó szemlélettel szemben,

¹ A bizánci reneszánsz jelenségéről lásd többek között: J. B. Bullen, *Byzantium rediscovered. The Byzantine Revival in Europa and America* (London–Boston 2003). Néhány kiállítási katalógus: *L’art byzantin dans les collections publiques françaises*, Jannic Durand (ed.), Paris, Louvre 1992; *Byzantium, Treasures of Byzantine Art and Culture from British Collections*, David Buckton (ed.), London, British Museum 1994; *Byzantium and Late Antique Art in Scandinavian Collections*, J. Fleischer (ed.), København 1996; *The Glory of Byzantium: New York, Metropolitan Museum*, H. C. Evans, W. D. Wixom (eds) 1997; *Byzantine Hours, Works and Days in Byzantium 2001* (három helyszínen): 1. Thessaloniki: *Everyday Life in Byzantium*, D. Papanikola-Bakirtzi (ed.), Athen 2002; 2. Athén: *Byzantium: an Oecumenical Empire*, M. Evangelatou, H. Papastavrou, T.-P. Skotti (eds), Athen 2002; 3. Müsztra: *The City of Mystras* (Athén 2001), *Bisancio en España de la Antigüedad tardía a El Greco* (Madrid 2003); *Byzantium: Faith and Power (1261–1557)*, H. C. Evans (ed.), New York, Metropolitan Museum 2004 (New Haven–London 2004).

² *Kaiserin Theophanu, Begegnung des Ostens und des Westens um die Wende des ersten Jahrtausends I–III*. Anton von Euw–Peter Schreiner (eds), Köln 1991.

³ *Bernward von Hildesheim und das Zeitalter von den Ottonen 1–2*. Michael Brandt–Arne Eggebrecht (eds), Hildesheim, Roemer und Pelizäus-Museum 1993.

⁴ *Europas Mitte um 1000*. A. Wieczorek–H.-M. Hinz (eds), Mannheim, 2000.

⁵ *Otto der Große. Magdeburg und Europa*. M. Puhle (ed.), Mainz 2001.

⁶ *Byzanz – Die Macht der Bilder*. Michael Brandt–Arne Effenberger (eds), Hildesheim 1998.

⁷ *Rom und Byzanz. Schatzkammerstücke aus bayerischen Sammlungen*. R. Baumstark (ed.), München 1998; *Rom und Byzanz. Archäologische Kostbarkeiten aus Bayern*. L. Waser–G. Zahlhaas (eds), München 1998.

⁸ *Byzanz – Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*, Ch. Stiegemann (ed.), Mainz 2001.

mégis csupán saját nyugati szemszögünk kivetítését láthatjuk benne, hiszen a birodalom joggal tekintette magát a „közép” birodalmának, miként azt H. Hunger híres monográfiájának címében is megfogalmazta (*Byzanz, das Reich der neuen Mitte*, Graz 1965). E tekintetben a birodalom fővárosának Rómából Konstantinápolyba történt áthelyezése csak megfelelt annak a központi szerepnek, amelyet a hellenikus világkultúra, majd a kereszténység terjesztésében Róma birodalma magára vállalt, és amelyben a „mare nostrum”, a Földközi-tenger is szűk keretet alkotott. Innen nézve ténylegesen még ma is a legaktuálisabb politikai problémák egyike a bizánci örökség kérdése Európában, ahogy erre a címben és az előszóban utaltak is, hiszen sem az oroszok, sem a balkáni népek, de még a törökök bizánci kötődését sem lehet letagadni, míg Nagy Károly öröksége tőlük teljesen idegen. A címben vállalt popularizáló tendencia ellenére érezhető és becsülhető a mögöttes gondolati tartalom, a birodalmi szellem kérdésének a tárgyalt „római-bizánci” oikumenéhez való kapcsolása, amely a németek nemzeti önmeghatározásának részeként szükségszerűen más felhanggal jelenik meg, mint Nyugat-Európa egyéb országai esetében.

A kiállítás katalógusa hét tematikai egység köré szerveződött. I. A birodalmi keretek bemutatása elsősorban a császárra és az udvarra koncentrált, illetve a város szimbolikus megjelenítéseit tartalmazta; ezt követően a II–IV. fejezet a szellemi kereteket tárgyalta, így az egyház és liturgiájának bemutatásától (II. fejezet) némileg elkülönítve a képek (ikonok) használata (III. fejezet), valamint az ereklyék és a hozzájuk kapcsolódó zarándoklatok tematikája (IV. fejezet) jelent meg, míg az elsősorban profán környezetben használt – akár a mindennapi használathoz, akár a luxushoz kapcsolódó – tárgyakat az V. fejezet tárgyalta, amelyben központi szerepet kapott a 20. század elejének egyik legszenzációsabb kincslelete, az egyiptomi Assziút közelében talált késő antikora bizánci együttes, amelyet Európa és Amerika nagy múzeumaiba hordtak szét, és amelynek itt megkísérelt – de külső akadályok miatt sajnos csak részben megvalósuló – együttes bemutatása kétségtelenül a kiállítás központi elemét képezte. A halállal és a túlvilággal foglalkozó képzeteket és ezek műtárgyakon való megjelenését a következő, VI. fejezet tárgyalja. Végül az egyedülálló VII. fejezet a bajorok és Bizánc kapcsolatait vizsgálja, a bajorság kora középkori kezdeteitől egészen a 19. század végéig, amelyben a súlypontot a dinasztikus kapcsolatok képezték, így Sulzbachi Berta (Eiréné) és Manuél Komnénosz házassága (a 12. században), illetve a bajor ural-

kodóház szerepe az 1821-es szabadságharc után újjáalakult Görögország megteremtésében.

A kiállítást tette szemléletessé a műtárgyak lehetőség szerinti kontextusba helyezésén kívül számos egyéb eszköz, amelyek közül kiemelkedik a konstantinápolyi Hippodrom hatalmas makettje. Ennek önálló ismertető füzetkéje egyben a rekonstrukció korlátaira is rávilágított. A katalógust egy alapos bizánci kronológia, valamint egy kísérő tanulmány vezeti be, míg a fejezeteket egy-egy kisebb terjedelmű tanulmány előzi meg. Az utolsó fejezetben egy részletes kronológiai vázlat próbálja Nyugat-Európa bizánci kapcsolatait bajor szemszögből bemutatni. A történeti kapcsolatok bemutatásának természetesen határt szabott a korábbi kiállítások tematikája, ahol – így az 1998-as „Rom und Byzanz” esetében két külön részre tagoltan, elsősorban a „Schatzkammerstücke” kötetben – a császári kapcsolatokra koncentráltak a rendezők, középpontban a bambergi székesegyház kincstárának egyedülálló kincseivel (elsősorban selymeivel). A 2005-ös kiállítás inkább tartományi szinten igyekszik bemutatni e kapcsolatokat, amivel viszont egyértelműen a régészeti emlékekre került a hangsúly. Így az 1998-as müncheni kiállítás régészeti kiállításával tapasztalható a legtöbb átfedés, emellett pedig a paderborni 2001-es bizánci kiállítással. A legközvetlenebb kapcsolatot a három kiállítás között Christian Schmidt lenyűgöző magángyűjteménye jelenti, amely mindhárom esetben meghatározó volt, az utóbbi kiállítás esetében pedig a kiállított emlékek 60%-át adta, mintegy hatszáz tárgyat. Emellett a berlini bizánci anyag a Bode Múzeum felújítási munkálatai miatt könnyebben hozzáférhető volt, ami szintén hozzájárult a müncheni bemutató sikeréhez.

Mindezek után felmerülhet bennünk a kérdés: mit jelentenek ezek az egymást elég sűrűn követő kiállítások, amelyek ilyen jelentős átfedéseket tartalmaznak, különösen pedig egy olyan magángyűjtemény bemutatásában, amely az elmúlt tizenöt-husz év – részben aukciókból származó – gyűjtése nyomán alakult ki, így tudta tulajdonosa olyan fokra fejleszteni, hogy a legkomolyabb, leggazdagabb bizánci gyűjteményekkel is felveheti a versenyt. Miért alakulhatott ki éppen Németországban ez a gyűjtemény, és miért nem Amerikában, ahol a bizánci műtárgyak piaca igen jelentős. A magyarázat talán nem csupán a gyűjtő érdeklődésében rejlik, hanem részben abban is, hogy a szocializmus bukásával Délkelet-Európa népei a legvadabb kapitalizmus sodrába kerültek, hasonlóan Törökországhoz és Ciprus északi részéhez. A műkincsek piaca, amelynek központja Németországban van, hihetetlen mér-

tékben fellendítette az orvátásokat a bizánci hagyományú országokban, mint sokak különleges és talán egyedüli megélhetési forrását. Ezt a kaotikus helyzetet állandósította és súlyosbította a jugoszláv háború, amelynek idején még a hivatalos szervek is alig leplezett módon vettek részt ebben a nagy hasznot hajtó tevékenységben. Hiába próbálják a nemzetközi múzeumi szervezetek az érintett államokkal együtt egyre jobban megszigorítani a műtárgyak kivitelét, a műtárgyéhség a nyugati országokban minden korlátot ledönt. Ebből a nézőpontból felmerülhet a gyanú, hogy a – főként német – állami múzeumok hatalmas, legalább részben állami pénzekben bemutatott kiállításai, amelyek ilyen magángyűjteményeket népszerűsítene, nagymértékben hozzájárulnak a keleti, szegényebb országok kulturális kifosztásához. A kiállított tárgyak többségének régészeti kontextustól való függetlenítése a bizánci régészetet legfontosabb támpontjaitól fosztja meg. Amit tehát egy ilyen kiállítás parádés anyagának gyors megismerésével nyerhet a nagyközönség, azt a tudomány el is veszti azáltal, hogy a továbbiakban csupán párhuzamként idézheti fel őket a jóval kisebb számú, régészeti kontextusban előkerült tárgy mellett. Így a szegényebb országok tudósai, akik szenvednek a korrupciótól, hazájuk uniós csatlakozásának fontos akadályától, az a meggyőződés alakulhat ki, hogy a nyugati országok ezek után is ugyanolyan kizsákmányolóként lépnek fel velük szemben, mint a nyugati történelem folyamán igen gyakran, kezdve Konstantinápoly 1204-es kirablásával. Ezen a téren a német múzeumok közvetlen hasznot is húznak a bizánci tárgyak forgalmából. Ennek jellegzetes példája egy 13–14. századi templomi csillár (khorosz) és további gertyatartók együttese, amelyet csak nemrég, az ezredforduló körül vásárolt meg (de csak 2003-ban leltározott) a kiállító bajor Állami Múzeum (kat. sz. 139–140). Meglepő, hogy egy ilyen templomi felszerelés mindeddig ismeretlen maradt, hiszen a részbeni kiegészítés ellenére is egyedülállóan épen fennmaradt együttesről még azt is nehéz elképzelni, hogy egy elpusztult templom romjai közül került volna elő. A legvalószínűbb, hogy az oszmán hódítás elől leszerelt és elrejtett leletről van szó – erre következtet a katalógustétel szerzője is. Sajnos a kiállításon a látogató nem juthatott közelebb hozzá, hogy hitelességéről bármi pontosabbat megállapítson, noha a leírás és a képek alapján ehhez aligha férhet kétség. Talán abban sem tévedünk, hogy a kiállítás koncepciójához, alapötletéhez is köze van ennek a leletnek.

Mindezek ellenére a jelenlegi balkáni, törökországi és közel-keleti helyzet ismeretében mégis

örülhetünk, hogy ezek a tárgyak megmenekültek a pusztulástól, és a német múzeumok kiállításain keresztül most a nagyközönség is megismerhette őket. Számos, eddig inkább írott forrásokból ismert tárgytípus szerepel elsőként ezen a kiállításon, ahogy a katalógus is utal rá. Az a kép alakulhat ki bennünk, hogy – elsősorban Christian Schmidt magángyűjteményének köszönhetően – gyakorlatilag a kommunista-posztkommunista időszak bizánci leletanyagának teljes keresztmetszete feltárul a kiállításon. Egyúttal jó volna tudni, milyen sorsot szán gyűjtője a gyűjteménynek, és hogy a német múzeumok – szinte megbonthatatlan – együttműködése a gyűjtővel vajon nem egyengeti-e a gyűjtemény útját valamelyik múzeumba. Az egyik kiemelkedő tárgy, Vardanész arany nyeregkápa-vereteinek (amely kivételesen nem az említett gyűjteményből származik) megvásárlásáról már legalább 1998 óta folynak tárgyalások a kiállító múzeummal.

A katalógus elején bőszes válogatást találunk a kiállítás jellemző részleteiből, még látogatói forgalmáról is fotókon, amelyeken a kontextusba helyezés kísérletei is feltárulnak. A katalógusnak ez a jelenlegi magyarországi gyakorlatban még szinte kivitelezhetetlennek tűnő része (hiszen a katalógus a megnyitóra már megjelent) a nyugat-európai gyakorlathoz képest is újítást jelent. A képeken is látható, milyen ügyesen sikerült például a müncheni múzeum korábbi kiállításából felhasználható elemeket beépítve kialakítani az új tereket: a bizánci egyházi építészet elemeit például a solnhofeni karoling bazilika oszlopai közé helyezték, egy lichthofot alakítottak ki a csillár részére, és az ambót a mozaikokkal együtt itt helyezték el. A kiállítás összbenyomásán a kontextualitás érzékeltetésében is sokat rontott a falak érthetetlenül ízléstelen, áttetsző műanyag rétegelt lemez borítása, hasonlóan a vitrinek belsejének fedetlen rétegelt lapból készült kialakításához (polcok, hátlap). Mindez egy ilyen rendkívül drága kiállítás esetében nyilván nem az anyagi eszközök hiányára, hanem a rendezők szándékára vezethető vissza, Paderbornban mégis sokkal izlősebb volt a berendezés. Amíg Paderbornban a sokkal szűkebb válogatás (mintegy háromszáz tárgy) szellősebb koncepciót engedett érvényesülni, és a talán kissé ügyesebb rendezés a „Sitz im Leben” érzetét kelthette, addig itt a kiállított anyag rendkívül nagy száma volt a meghatározó, ez azonban a látogatók számára semmiképpen nem könnyítette meg a kiállítás befogadását, bár a tárgyak csoportosításában, elhelyezésében legalább jelzésszerűen megjelent használatuk módja.

A katalógusra fordítva figyelmünket, kissé nehéz megérteni, miért volt szükség a bevezetés

„Byzanz nach Byzanz” fejezetére (Ch. Felmy), amely kétségtelenül érdekes téma egy leendő kiállításához (még a 2004 nyarán a New York-i Metropolitan Museumban megrendezett „Byzantium, Faith and Power” kiállításához is inkább), ehhez a kiállításához viszont nem csupán korban, de tematikában (festészet) is alig kapcsolódik, hiszen a kiállításon a festészetet csak néhány ikon képviselte, azok sem ebből az időszakból. Ez a rész egyébként tele van hibával, elírásokkal (pl. Phrangos Katelanos 16. századi festő kétszeri szerepeltetése, egyszer a krétai hatású festők között, majd – Katalanos névalakban – a krétai hatást nem mutató stílusát kiemelve). E helyett a tanulmány helyett talán érdemes lett volna az előszóban egy történeti-topográfiai jellegű áttekintést közölni a birodalomról, úthálózatáról, különösen pedig Konstantinápolyról, mintegy a Tabula Imperii Romani összefoglalásaként, utalva a kiállított tárgyak lehetséges előfordulási helyére. Másrészt a számos új lelet megfelelő, összefoglaló művészettörténeti, régészeti értékelését sem pótolhatják a gyakran a legutóbbi időszak publikációira redukált bibliográfiát tartalmazó tárgyleíró szócikkek és az egyes tárgycsoportokhoz kapcsolódó rövid bevezetések. Többek között egy ilyen átfogó bevezető fejezet hiánya okozza, hogy olyan alapvető művek, mint az említett kölni Theophanu- vagy a hildesheimi Bernward-katalógus, illetve Belting *Bild und Kult* című műve (magyarul: *Kép és kultusz*, Budapest 2000) teljesen hiányoznak a bibliográfiából, hasonlóan számos egyéb összefoglaló jellegű monográfiához, tanulmányhoz (amilyen pl. J. P. Sodini kora bizánci régészeti panorámája: *La contribution de l'archéologie à la connaissance du monde byzantin (IV–VII^e siècles, DOP 47, 139–184)*). Ebben a megközelítésben és az átfogó tanulmány hiányában azonban ez a katalógus is csupán követi az 1998-as müncheni katalógus szerkezetét. A nagy mennyiségű tárgyi anyag feldolgozása nyilván még hosszabb időt vesz igénybe. Emellett kérdéses, mennyire etikus alapállás az, ha a nagy gyűjtő, Christian Schmidt készíti saját tárgyai leírásainak jelentős részét, bár némileg érthető a leírásokban megnyilvánuló szakértelme alapján.

A katalógus és a kiállítás hét részre történő osztása követhető, világos rendszert próbál teremteni a bizánci tárgyak áradatában, bár az állami, a vallási és a magánszféra olyan szintű elkülöníthetetlen összefonódása esetén, amely a bizánci kultúrát jellemzi, ez a szétválasztás természetesen szinte lehetetlen. Így például a „Kép és képkultusz” fejezetbe sorolt ikonok nagyobb része viszonylag kisméretű régészeti tárgy, és et-

től semmiben sem különbözik a „Mindennapok és luxus” fejezetben bemutatott zománcikonok sora. A szétválasztásnak hasonlóan önkényes voltával találkozunk a mellkeresztek szép gyűjteményének bemutatásánál, amelynek egyes elemei az utóbb említett fejezetben, mások viszont a megelőző „Zarándoklatok, ereklyék” fejezetben jelennek meg. A súlyok esetében a császárábrázolások jelenléte talán indokolja a kiállítás két távoli részébe való elhelyezésüket, a világításra szolgáló eszközök két részre tagolása azonban – a templomi berendezések közé, illetve a mindennapok fejezetébe – már kevésbé indokolt. A kőfaragványokat szintén kissé ötletszerűen sorolták a különböző fejezetekbe.

Az első részből számos tárgynak ismertek magyar analógiái, így a IV. századi császárok hűséggyűrűinek is, ezért nem meglepő, hogy a katalógus Tóth E. 1979-es tanulmányát idézi alapirodalomként (a MNM gyűrűje sirmiumi eredetű, ami a kiállított tárgyak lelőhelyeként is könnyen feltételezhető). A két kiállított késő antik súly császár(nő)i szobrocskák alakjában viszont szokatlan: az egyik meztelen felsőteste miatt, a másik a leginkább a föníciai (palmyrai) szobrok stílusát idéző vonásai miatt. Az előbbit az 1998-as katalógusban kilenc másik (részben publikálatlan) súllyal sorolja egy csoportba a tulajdonos, de nem világos, milyen elvek alapján. Kérdéses, hogy ezek a tárgyak a késői antikvitásra kidolgozott stíluskritikai kategóriákkal tárgyalhatóak-e, de ikonográfiai jellegzetességeik mindenképpen magyarázatra szorulnak. A császárság-főváros fejezeten belül még két fontos, bár régóta ismert darabbal találkozhatunk a berlini múzeum gyűjteményéből: az egyik a (nyilván a „Bölcs” epithetonnal ellátott VI.) Leó császárhoz kapcsolódó elefántcsont, amelyet ez idáig az egyetlen fennmaradt bizánci jogarnak tekintettek, és amelyről a legújabb kutatások állapították csak meg, hogy fésű lehetett (itt hiányzik az utalás az 1997-es New York-i bizánci kiállításra, amelyet máshol feltüntetnek); a másik pedig egy kevésbé ismert márvány labdajáték, a cirkuszi fogathajtás ikonográfiájával, amely a konstantinápolyi Hippodrom közelében került elő, tehát nyilván ahhoz kapcsolódott. A kiállításon a Hippodrom modern makettje mellé került.

Az igen bőséges Egyház és liturgia fejezet számos új elemet hozott: ilyenek például az észak-afrikai és hispániai kerámia faldíszítő lapok naiv keresztény ábrázolásokkal (itt meg lehetett volna említeni a Macedóniában előkerült hasonló anyagot), valamint a számos csillár és egyéb liturgiai felszerelés elsősorban Schmidt gyűjteményéből. Természetesen azok, akik ismerik a

paderborni és a müncheni 1998-as kiállítást, itt is számos átfedést tapasztalhatnak. Egyes tárgyak leírása az 1998-as müncheni katalógus, illetve a paderborni katalógus sűrített változatának tűnik, így azok használata elkerülhetetlen egy-egy tárgy alaposabb vizsgálatokor (a korábbi katalógusokban gyakran több kép is megjelent a tárgyról). Ezt tapasztalhatjuk három krisztológiai jelenetekkel díszített tömjénező leírásánál. A talán legdíszesebb kora bizánci tömjénező (Ch. S. gyűjt.) leírása a 151. kat. sz. alatt az 1998-as müncheni katalógusban (29. tétel) közölt leírás összefoglalása, míg a 152. sz. (szintén Ch. S. gyűjt.) a katalógusban úgy jelenik meg, mint amely az 1998-as kiállítás 30. kat. sz. tétel alatt közölt tömjénezőjével azonos, ami nem igaz. Ch. S. gyűjteményének nagyságára jellemző, hogy a további, egyszerűbb tömjénezők (valamint a többi liturgikus felszerelés: körmeneti keresztek, kereszttartók) között alig van átfedés a két müncheni és a paderborni kiállításra kölcsönzött anyagok között. A 162. sz. alatt közölt kereszt viszont minden utóbbi kiállításon szerepelt (Ch. S. gyűjt.), amely esetében a legutóbbi leírás (G. Noga-Banai) szűkszavúbb ugyan, mint az 1998-as müncheni (A. Effenberger), ellenben szerzője saját újabb kutatásait foglalja itt össze, a tárgy datálását is módosítva az 5. századról a 6. századra (a kiállításon a tárgy hátsó oldalát sajnos nem lehetett megfigyelni). A cikk azóta a *Byz. Zeitsch.* 2004-es 97. évfolyamában meg is jelent (*Workshops with Style*, 531–543). Kíváncsiságunkat sajnos nem elégíti ki „Az ostromlott város felszabadítása” címmel közölt fafaragvány leírása, de A. Effenberger utalt arra, hogy egy készülőben lévő disszertáció igyekszik tisztázni a tárgyhoz kapcsolódó problémákat. Az egyházi felszerelések közül újdonságként jelenik meg egy nyeles, két részből rekonstruált 6. századi aquamanile (kherniboxeszt), feltehetőleg nikomédiai készítésű jeggyl.

A kultuszban használt kéziratok fejezetében a szemléletesség kedvéért elvárható lett volna valamennyi liturgikus alapkönyv (tetraevangélion, aposztolosz, eukhologion – esetleg tekercs formájában, ménaion, zsoltároskönyv, továbbá a gyakran használt prédikációgyűjtemények közül pl. teológus Szent Gergely homiliáriuma) feltüntetése, ehelyett itt csupán egyetlen kézirat szerepel. A votívtárgyak közül érdekes a két ezüstcsésze (179–180. sz.), amelyek a katalógus alapján együtt kerültek elő, és amelyek egyedülálló példái az antik ezüstedények újbóli használatának a középbizánci korszakban. A számos késő antik-bizánci kereszt, kereszttalp, lámpa, tömjénező, votívkéz stb. esetében a hitelességet szemre csak-

nem lehetetlen megállapítani, és mivel újabb anyagvizsgálati módszerekkel a bronz esetében komoly előrelépést tudtak elérni a régiség megállapításában, mindenképpen ajánlatos lenne ezeken a tárgyakon is elvégezni a méréseket, különösen akkor, ha múzeumba kerülésükről kezdenek tárgyalásokat.

Mint fent már utaltam rá, a kép és képkultusz elválasztása a bizánci egyház és liturgia környezetétől segíthet a kiállítás szükségszerű tagolásában, ez azonban nem felel meg a korabeli valóságnak. A tagolás azt sugallhatja, hogy a képek használata gond nélkül elválasztható a korai bizánci egyházi gyakorlattól. Ezzel szemben az ismert keresztény templomépítészet és -berendezés egykorú a képek használatával, és a kiállított templomi berendezési tárgyak közül is többet elláttak képekkel. A képeknek szentelt részen belül nagy meglepetések nem érnek, új anyagot csupán az apró bronz-, illetve szteatitikonok között találunk. Mégis kissé meglepő, hogy ezt a fejezetet a pétervári Balasov-gyűjteményből származó, a szovjet vezetés által rekvirált, majd ki-árusított, kétes hitelességű berlini Demeter-zománclap képe vezeti be. A már Paderbornban is kiállított, újabban ismertté vált ikonok közül kiemelkedik a Szent Kozmát és egy kereszt töredékét ábrázoló rézlemez, egy ládika, esetleg ereklyetartó fedelének töredéke (az Effenberger által esetlegesen javasolt cibórium az ábrázolt szent miatt kevésbé valószínű), mivel ilyen tárgyak alig ismertek a középbizánci korból. A kora bizánci ólomikonok között a 237-es számú esetben talán tovább lehet menni a felirat azonosításában a katalógusban javasoltnál, hiszen a hátoldalon valószínűleg az előoldal szövege folytatódik – (meth'é)món khalkopration: a konstantinápolyi (esetleg más metropoliszban található) fémműves negyed egyik szentélyére és annak Hodigitria-típusú kultuszképére utalhat a felirat.

Az ereklyéknek, zárandoklatoknak szentelt fejezeten belül legnagyobb számban érthető módon a kereszttereklye-tartók kerülnek bemutatásra, amilyenek Magyarországon is szép számmal kerültek elő a 10–12. századból. Ezekkel kapcsolatban a katalógusban is utalnak az utóbbi időben a kutatók között kialakuló konszenzusra, miszerint ezeknek a kereszteknek a szentföldi zárandoklathoz („a szíro-palesztin térséghez”) nem sok köze van ebben az időszakban, előállításuk egyes provinciális műhelyekhez kötődik – Schmidt a Balkánt és Kappadókiát nevezi meg, elsősorban B. Pitarakis kutatásaira támaszkodva. Ezek közül tulajdonosuk csupán az ezüsből készíttettek mutatva be a korábbi kiállításokon. A szentföldi (valamint egyiptomi és szír) záran-

dokampullák között nem csupán a legelterjedtebb, a 7. századdal lényegében lezáruló csoporttal találkozhatunk, de egy 12. századi érdekes, bár szerény kivitelű megújítási kísérlettel is a Szent Sír-ból, a berlini múzeum gyűjteményéből (276. kat. sz.).

A „Mindennapok és luxus” fejezet bevezetésében felvetett kérdések (képtisztelet, világítás stb.) már utalnak arra, hogy ezen a részen belül szinte minden eddig kiállított tárgycsoport képviseltetheti magát, függetlenül attól, hogy egyházi vagy világi használatra készült-e elsődlegesen (az esetek többségében ezt a kérdést természetesen nehéz eldönteni). A magyar múzeumok által kölcsönadott két tárgy (a tépei táltörredék és a budakalászi korsó) fontos helyet foglalt el, bár a rendezők valódi párdarabokat sajnos nem tudtak melléjük állítani. A jellegzetes késő antik kerámia-tálak közül, amelyek között az észak-afrikaiak dominálnak, a 369-es kat. sz. alatt tárgyalt tál azért is figyelemre méltó, mert rajta a nagyszentmiklósi kincslelet 19. sz. szilkéjén található tengeri lények távoli előképeit is megtaláljuk. A tunéziai eredetű kerámiák egy részének (a bemutatott anyagon belül elsősorban a mécsesek) készítése nagyjából egybeesett a vandálok uralmával Észak-Afrikában, de az ő arianizmusuknak és germán voltuknak nem találni közvetlen nyomát ezeken a tálakon. Érdeemes lenne talán a megrendelőkkel, illetve a felvevő közösséggel szembeni viszonyukkal kapcsolatban folytatni a kutatásokat most, hogy egyre több különféle típusú díszes edény került elő és vált ismertté. Ezen a fejezeten belül található a legtöbb párhuzam a magyarországi régészeti anyaggal – ezek alapján néhány ládikaveret, csat, fibula, tű vagy kereszt akár hazánkban is előkerülhetett volna. Ilyenek a különféle nomád övgarnitúrák, a pont-vonalas, illetve Martinovka-típusú övveretek és a főnlaki típusú verőtő (470–482. kat. sz.). Egyszerűbb változatban több más tárgy párhuzamát is megtalálhatjuk Magyarországon, többek között a 436. számú késő antik tű töredékének, a 440. számú kereszt csat vagy a Krisztus és szentek büsztjével díszített 442. számú csat alaptípusát (pl. Szeged-Makkoserdő 44. sír; Garam É.: *Byzantinische Funde* 2001, 64. tábla 4). Az 577. számú, amulettként meghatározott (bár egykori korong-fibula voltát sem kizáró) medalion sárkányölő szent alakjával talán dél-pannóniai eredetű, az egyik nagyharsányi fibula (Garam 2001, Taf. XVIII. 4) távoli előképének tekinthető (valamivel közelebbi párhuzam a 469-es kat. sz. veret, de az bronz és nyolcszögű). A lunula alakú áttört (604–618, 918. kat. sz.) vagy kosaras fülbevalók (619) az egész bizánci és a birodalommal kapcsola-

latban álló területeken (így pl. az avaroknál) is elterjedtek, de a kiállításon megjelenőkkel egyező mintájúakkal nem találkozunk. A középbizánci ékszerek között szintén számos tárgynak (lunula alakú fülbevaló, ereklyetartó vagy egyszerű mellkeresztek, amulettok) találjuk meg a párhuzamát Magyarországon, de ezek szintén inkább általános elterjedt típusok, jellegzetesen pannóniai tárgy itt sem jelenik meg. A katalógusban a korai tárgyak közül mindössze a 462. számú keresztcsat aranymedalionnal, egy csat töredékével kapcsolatban, a középbizánci részen belül pedig a 700-as és 701-es sz. kámeák esetében utalnak esetleges magyarországi előkerülésre, ezeknek a tárgyaknak azonban nem ismerjük párhuzamait a magyarországi anyagban (egyedül a 700-as számú Krisztus-káma mellé állítható egy a Vajdaságból, Slavkovicáról származó lelet). Később, a szicíliai, illetve a bajor sírleletek között számos magyarországi párhuzammal rendelkező bizánci vagy bizantinizáló ékszert (pl. kat. sz. 895, 918, 921, 934, 936, 947) találunk, ami arra int, nehogy elhamarkodottan formáljunk véleményt az ismeretlen lelőhelyű tárgyak származási helyével kapcsolatban.

A „luxus” fejezet csúcspontját, mint említettem, a 20. század elején Egyiptomból felvásárolt, feltehetőleg assziúti kincslelet képezi, amelynek feldolgozásában a rendezők a szilágysomlyói kincslelet bemutatását (Bécs–Budapest) tekintik mintának. Nyilván komoly kutatómunka kellene, hogy megelőzze ennek a kincsleletnek az új publikálását és együttes bemutatását, de az elrejtés körülményeivel kapcsolatban már most is felvetődik néhány megfontolandó szempont. A kincs ismertetését bevezető tanulmányban Gertrud Platz-Horster felveti annak lehetőségét, hogy a konstantinápolyi császári palotában halmozódott fel a kincsek nagyobb része több évszázadon keresztül, Egyiptomba pedig azért került a 7. század elején, mert ott nagyobb biztonságban volt, és ezt követően nem sokkal, az arabok támadásai miatt 636 és 641 között rejthették el. Figyelembe véve, hogy az itt felvetett hipotézist nem indokolta meg leírója, így tehát túl nagy jelentőséget nem is tulajdoníthat neki, mégsem árt kissé szemügyre venni a 7. század első felének bizánci–egyiptomi viszonyait. Közismert, hogy ekkor Egyiptom belügyeit elsősorban a monofizita–khalkédóni (ortodox) viszály határozta meg, valamint az, hogy a 7. század elején tényleg nagymértékű bevándorlási hullám árasztotta el, ez azonban nem Konstantinápoly felől érkezett, hanem a perzsák által elfoglalt szírpalesztin területekről, köztük Antiokhiából, illetve Jeruzsálemből. Egyiptom kulcsembere 609-től

Nikétász prefektus, aki Hérakleiosz császár unokaöccse és bajtársa lévén könnyen hozzájuthatott az előkerült és bemutatott kincsekhez a konstantinápolyi udvar kincstárából. Hérakleiosz hatalomra kerülése 610-ben, amikor a perzsák már Konstantinápoly közelében jártak, érthetővé tenné, miért nem törődhetett új insigniák készítésével, így tehát elképzelhető, hogy az érmés torquesek még a Phókász által 602-ben meggyilkoltatott, nem sokkal később mártírként is tisztelt Maurikiosz császár idején készültek. Ami az elrejtés lehetséges időpontját illeti, nem muszáj a 636 utáni arab hódításra gondolni, hiszen egyrészt a Nikétász elől 610-ben elmenekülő Bonus (Phókász hadvezére) is szóba jöhet lehetséges elrejtőként, másrészt szóba jöhet még a 617-es perzsa támadás Egyiptomban, amely többek között Alexandria elfoglalásához, Alamizsnás Szent János alexandriai pátriárka (611–617, †619) és a teljes bizánci arisztokrácia meneküléséhez, végül Egyiptom 619-es feladásához vezetett. Nem világos, hogy Nikétász visszatért-e Egyiptomba, bár 619-től Africa prefektusa lett. A perzsák kiűzése után az új patriarcha, Kürosz (631–644) lett a birodalmi civil helytartó is, ő azonban valószínűleg nem rendelkezett ilyen kincsekkel, és úgy tűnik, túlélte az iszlám hódítást is, menekülés nélkül. Az itt fölvetett gondolatok természetesen alapos további kutatásra várnak, amelyet a lelet előkerülési körülményeinek behatóbb tanulmányozása kell, hogy bevezessen, de így talán mégis közelebb kerülhetünk egy elfogadható hipotézishez annál, mint amit a katalógus kínál. Az assziúti kincsekkel kapcsolatban megemlíthetjük azt is, hogy a 496-os kat. sz. alatt említett fülbevalópárt talán érdemes a késő antik kánontáblák architektúrájával egybevetni – nyilván ez lehetett az adott típus kiindulópontja. A kincslelet egyébként alapos katalógusteleiben a – néhány esetben feloldatlan – feliratokat sem ártott volna közölni.

A mediterrán temetők ásatásából csak egy rendkívül kis szeletet láthattunk, amelyet a müncheni múzeum régi, szicíliai eredetű leletei mellett olümpiai leletek képviseltek. Ez egyben azt is jelentette, hogy a 6–7. századdal gyakorlatilag le is zárult a bemutatott temetőanyag, így mind a közép-, mind a késő bizánci leletanyagot csupán a kontextus nélküli, magángyűjteményekből származó leletek képviselik. Ez azért is sajnálatos, mert ezek a leletek együtt nem eléggé reprezentatívak, így nagyközönség előtti bemutatásukhoz mindenképpen ajánlatos lenne egy a münchenihez hasonlóan nagy volumenű, a kor teljes kultúráját a régészeti leletekkel együtt bemutató kiállítás. A bevezető tanulmány a késő bizánci korig

felsorolja a – viszonylag rosszul – ismert temetőfeltárásokat, de talán nem ártott volna az utóbbi időben nagy hangsúlyt kapott, a maga nemében páratlan műsztrai késő bizánci temetőleleteket is megemlíteni, hiszen a 2001-es műsztrai bemutató katalógusa egyébként szerepel a bibliográfiában.

A befejezést a Bajorország és Bizánc kapcsolát bemutató rész alkotja, amely a bajor állam kialakulásától a 19. századig terjedő időszakot öleli fel, és ennek megfelelően nagy hangsúlyt kap a korai bizánci kapcsolatok kérdése, ahogyan az a bajorországi leletanyagban tükröződik, másrészt Sulzbachi Berta, Eiréné bizánci császárné, I. Manuél Komnénosz császár felesége (akit külön film is népszerűsít sulzbachi családi lakhelyének rekonstrukciójával együtt). A középkori kapcsolatok részen belül talán nem ártott volna utalni a freisingi dóm híres Szent Miklós-ikonjára sem, amelynek története elég jól ismert, de Bambergert is viszonylag csekély anyag képviselte, szemben például az 1998-as müncheni kiállítással. A Bizánc bukása utáni időszakból a bajor humanisták Bizánc-tanulmányait mutatja be a kiállítás kelleme, studiolo-szerű elrendezésben. Az ezt követő időszak teljesen kimaradt a kiállításból, így sajnálatos módon a 17. század eleji, Bizánc központú világbirodalom feltámasztására irányuló különleges kísérlet említése is, amely Wallenstein utópiájának részeként jelent meg, és bár a terv súlypontja nem Bajorországra esett, mégis a regensburgi birodalmi gyűlés vetett véget neki, Wallenstein karrierjének csúcspontján és egyben bukását jelentve. Ez az eseménysorozat – a mögöttes ideológiákkal együtt – a harmincéves háború révén Bajorországra is hatást gyakorolt. A Wittelsbach királyi család által a modern Görögország első évtizedeiben – és ezzel párhuzamosan Bajorországban is – bevezetett neobizánci építészeti stílus bemutatása rendkívül érdekes lezárása a kiállításnak, a 19. századi európai Bizánc-recepció és -reneszánsz, s ezáltal a 19. századi historizáló törekvések meghatározó eleme. A kiállításon természetesen nagyobb hangsúlyt kap a bajorországi neobizánci stílus, mint a görögországi fejlemények, de a számos megvalósulatlan terv bemutatása nem csak a nagyközönség számára újdonság, hanem nyilván a bizantinológusok felnövekvő újabb generációinak is, akik a katalógust forgatni fogják, és akiknek stúdiumaiban a „Rezeptionsgeschichte” egyre fontosabb szerepet kell, hogy betöltsön. Ez a modern kultúrtörténeti rész nyilván különösen jól beleillik a német egyetemeken már eléggé elterjedt bizánci és újjörög tudományos intézetek kutatási programjaiba, miként az elkövetkező évek kiállítási programjába is.

Mindent egybevetve, a nagyon gazdag kiállítás és terjedelmes katalógusa, valamint müncheni és paderborni előzményei nagyszabású keresztmetszetet adnak a tudósoknak és a nagyközönségnek az elmúlt évtizedek bizánci leleteiből, és ezzel együtt megkezdődhet a leletek feldolgozása régészeti, művészettörténeti (ikonográfiai), filológiai vagy természettudományos módszerekkel. Ez a folyamat természetesen sokkal lassúbb és egyenetlenebb lesz, mint a kiállítások megszervezése, de feltétlenül szükség van rá a bizantinológiai kutatások szempontjából. Ez egyben azt is jelenti, hogy a nagy nyugat-európai bizánci kiállítások sora feltehetően lezárult, de talán ez a kiállítás is segít abban, hogy a balkáni országok, Törökország, Ukrajna stb., ahol a bizánci

örökség még a mindennapi tapasztalat része, különösen a régészet terén, jobban figyeljenek örökségükre, illetve – akár nyugat-európai anyagi segítséggel – maguk is bemutassák saját anyagaikat a müncheni kiállításához hasonlóan. A szomszédos régiók által közösen szervezett kiállítások sokat tehetnének a bizánci örökség bemutatásáért, amelyet kiegészíthetnek a 2005-ös „Byzantium, Splendour perfected” című londoni kiállításához hasonló kulturális megmozdulások tablókiallításával, rendezvényekkel. Csak remélhetjük, hogy valamilyen formában nemsokára Magyarországon is megjelenhet a bizánci örökség a nagyközönség előtt.

KISS ETELE

Der Schatzfund von Fuchsenhof. Hg. B. Prokisch–Th. Kühtreiber. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich F. 15. Linz 2004. 954 oldal, 152 ábra, valamint fotók 609 katalógustételről; CD-ROM. Verlag Publication Pn° 1, Weitra

A Freistadt közelében talált kincslelet szerencsére néhány napon belül a múzeumba került, és rövidesen meg is vásárolták a találótól, aki fémkereső műszerrel rendszeresen bejárta a környéket. Kezdetől nyilvánvaló volt a kincslelet jelentősége: a nagyszámú érem (köztük több mint ötezer bécsi Pfennig), 366 db ékszer, mintegy száz olvasztási ezüströg, 14 kisméretű aranyfólia, összetekert ezüstdrótok stb. – ezért egy átfogó interdiszciplináris feldolgozás mellett döntöttek, bel- és külföldi szakértők bevonásával (több mint húsz fővel).

Az egyes fejezetek a restaurálást, az Institut für Realienkunde (Krems) számítógépes adatbankjának felhasználását (K. Kühtreiber), Freistadt korai történetét tárgyalják; ezt követi a numizmatika feldolgozása (öt szerzővel) és katalógusa a típusok és variációk fényképével; majd a nemesfém ékszerek (csatok, fibulák, gombok, kereszték, gyűrűk, veretek és applikációk, valamint egy-egy karperec és késveret) és az egyes kincsleletekre jellemző ezüströgök és vagdalékok leírása (a hulladékok részletes feldolgozása alapos leírásuk mellett tárgyalja ezek típusainak regionális elterjedését és időhatárait). A kincsleleten belül a tárgyak többsége a 13. század közepére és második felére tehető; a numizmatikai anyag felső időhatára az 1270-es évek körül van. Vizsgálják a lehetséges tulajdonos kérdését is (S. Krabath). Ezt követi az ékszereken található nagyszámú felirat, illetve betűcsoportok paleo-

gráfiai feldolgozása (R. Kohn). Az ékszerekből és az ezüst nyersanyagból kiválasztott 48 minta modern módszerű vizsgálatának részletes leírását kapjuk: az anyag (összetétel) elemzését (nagy részük nagyon tiszta ezüst) és a metallográfiai következtetéseket készítésükről (M. Melcher, M. Schreiner, S. Kaufmann). Tárgyalják a finomkovács-technika módszereit is (B. Bühler). Utóbbi során megállapították, hogy a leletanyag tartalmaz félkész darabokat is, például a gombok között, valamint a kis kerek csatoknál – talán nem véletlen, hogy az utóbbi ékszercsoportot nyolc darab képviseli.

A következő nagy fejezet az ékszerek, ezüströgök, drótok stb. katalógusa (425–733. oldal, nyolc szerzővel). Ennek során valamennyi darab külön szerepel (az egyező típusoknál is, megadva méretüket, súlyukat, készítési jellegüket), 1 : 1 és 4 : 1 méretarányú fotókkal – utóbbiak lehetővé teszik felületük és díszítésük alaposabb megismerését. Mivel az ékszerek többsége nagyon apró (1,5–2,5 cm átmérőjű), csak felnagyítva látható jól a díszítés vagy a felirat. Összesen 609 tétel szerepel a katalógusban.

Az ékszerek mindennapos szerepéről írt fejezet (G. Blaschitz, S. Krabath) nagyon sokrétű. Ideális és anyagi értéküket a középkori írott szövegek (többségében 12–13. századi epikák stb.) alapján magyarázzák, ugyanígy az arany, ezüst, drágakövek megítélését és utóbbiak vélt hatásait. Részletesen foglalkoznak a középkori arany-

művesek-ötvösök szerepével, mobilitásával, az ékszerek árával stb. A kincslelet szempontjából érthető, hogy az érmek és az ötvösök kapcsolata, a nemesfém-kereskedelem, az ötvösműhelyek helye is tárgyalásra kerül. Főként a középfelnémet irodalom 13. századi szövegei alapján elemzik a csatok (Spangen; Vürspan, Haftel stb.) különféle névváltozatainak gyakoriságát, illetve szerepüket a viseleten (135 forrásadat), továbbá jelentésmódosulásait. Főként a 13. századi szobrokon szereplő csatok példáival követik nyomon ezek viseletbeli szerepét, de felhasználják a sírleletek tanúságát is. Itt kapunk részletes áttekintést az analóg tárgyak kronológiájáról és európai előfordulásáról, motívumairól. Hasonló módon tárgyalják a gyűrűket: szerepük, jelentésük, az eljegyzés és házasság alkalmával adott gyűrűk középkori említései. Ugyanilyen sokoldalú az övveretek, gombok, nyakban viselt kersztek feldolgozása. A fejezetet követő képanyag (776–836. oldal) többségében 13. századi leleteket és kincslelet-együtteseket mutat be – részben korábbi és későbbi századokból – Skandináviától Moldváig, Angliától a Kárpát-medencéig (számos régi és újabb magyarországi ékszerrel): több esetben teljes együttesek rajza vagy fotója mutatja be a lelettársulásokat. Harminc részletfotón láthatjuk a 13. századi szobrok ékszereit.

Az utolsó fejezet a szintézis (Th. Kühtreiber, B. Prokisch), a három fő kérdés összefoglalása: ki lehetett a tulajdonos, mikor ásták el, mi volt az elrejtés oka. – Az időpont pontosan nem állapítható meg, az érmek a 13. század harmadik negyedére utalnak, de az ékszertípusok egy része ennél későbbi is lehet, a 14. századig. A tulajdonos számára az éremanyag nagy része pusztán ezüstanyag-értéket képviselt; a félkész ékszerek és az ezüströgök-vagdalékok ötvösműhelyre utalnak. Az ékszerek egy részénél a technológiai különbségek már több műhelyt jelezhetnek. Lehet, hogy ezek összegyűjtése egy új megrendeléshez szükséges ezüstmennyiség felhalmozását jelentette – vagy csupán eladásra, pénzverőhelyi újrafelhasználásra (beolvasztásra) szánták (S. Krabath feltevése). Az elrejtés oka talán a II. Ottokár és I. Rudolf közötti viszályokkal terhes korszak az 1270-es években, ennek kihatása a környékbeliekre.

A kötet a korszak ötvösségével foglalkozók számára nagy nyereség – egyben elsőrangú forrásmunka is (lásd az alapos névmutatót). Részletes angol és cseh nyelvű kivonatok készültek az egyes fejezetekhez. A magunk részéről kiemelnénk, hogy egy ilyen interdiszciplináris feldolgozásnál milyen hasznos segítség a kremsi intézet sokoldalú adatbankja: lehetővé teszi a középkori írott szövegek áttekintését vagy a régészeti irodalom visszakeresését (tárgytípusok előfordulása) stb. (Az 51 oldalon felsorolt irodalom is ezt bizonyítja.) Méltányolható a szerzők eljárása, hogy a tulajdonos kérdését számos lehetőséget felvetve nyitva hagyták, magam mégis úgy vélem, hogy ötvösmester lehetett (vagy legalábbis a kincs egy része ötvösmester tulajdonából származik – ahogyan már B. Bühler is utal erre). Az egyes ékszertípusok sorozata (kerek csatok, kézfogas motívumú csatok és vésett gyűrűk) nem származhat egy későbbi összegyűjtésből, nem is szólva a félkészítmények és ezüstlemez-vagdalékok előfordulásáról. Kereskedő esetén az utóbbiak nehezen magyarázhatóak. A befoglalásra váró apró ékkövek (16 db) is ötvösmesterre utalnak.

Megjegyezném, hogy a modern anyagvizsgálatok kiértékelésénél nem világos, valójában milyen kérdéseket kellene a régész-művészettörténész számára megválaszolni. (Az a megállapítás, hogy a minták harmadában a szilícium nyomai valószínűleg a mintakészítéskor használt dörzspapírtól erednek(!), nagyfokú precizitásra vall, de inkább más nyomelemek magyarázatát várnánk.) Egy eretnek gondolat: lehetséges-e természettudományos vizsgálattal társadalomtörténeti kérdéseket (középkori ötvösség, nemesfém-kereskedelem stb.), azaz egy másik tudományág kérdéseit megválaszolni? Szerintem csak kiegészíteni lehet, alapot adni a további történeti kérdésekhez. A régész dolga, hogy már előzőleg megmondja, mit szeretne tisztázni, és ehhez biztosítson mintákat (például más leletekből is).

A kötethez mellékelt CD-ROM-on részletes, interaktív elterjedési térképek találhatóak, amelyek nemcsak az egyes lelőhelyeket jelölik, hanem a hozzájuk tartozó adatokat, irodalmat is tartalmazzák.

HOLL IMRE